

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

A társadalmi gondolat fejlődése Oroszországban a felvilágosult abszolútizmus időszakában

1. Az orosz értelmiség kialakulása

Oroszországban az 1760–1770-es évekre tehető az ún. raznocsinyec (vegyesrendű) értelmiség kialakulása, amelynek előfeltétele a 18. századi iskolareformokban és az iskolaalapításokban keresendő. Mint ismeretes, I. Péter tevékenységére nagyfokú praktícizmus volt jellemző, s ez az oktatásügy ill. a tudománypolitika területén is érvényesült. A cár számos nemesi származású fiatalembert küldött külföldre, az olonyeci és az urali üzemek mellett bányász- és kohásziskolákat létesített, s több városban ún. aritmetikai és helyőrségi (garnizon) iskolát nyitott. I. Péter uralkodása idején indult meg a katonai szakemberek szakiskolákban történő képzése is hajózási-, tüzér-, mérnöki- és orvosi főiskolákon. A diplomaták képzése ez idő tájt elsősorban Glück gimnáziumában folyt, ahol a történeti, valamint jogi ismereteken túl főleg idegen nyelveket oktattak.

A 18. század első harmadában indult meg a tankönyvek kiadása is, s a legelterjedtebbek közülük M. Szmotrickij grammatikája és L. Magnyickij „Aritmetiká”-ja voltak. Ezen kívül más szaktárgyakból is jelentek meg tankönyvek: így G. Szkornjakov-Piszarjev mechanikai és csillagászati művei, valamint földrajzi és történeti munkák, amelyek a század során számos kiadást értek meg, s több évtizeden keresztül használatban maradtak.¹

Nem kis lökést adott a tudományok és a pedagógiai gyakorlat fejlődéséhez a Pétervári Tudományos Akadémia létrehozása, amelynek felállításáról I. Péter 1724 januárjában írta alá a rendeletet.² A nyugati akadémiaiktól eltérően Péterváron, ahol 1725-ben – Nagy Péter halála után – nyílt meg hasonló jellegű intézmény, csak matematikai, fizikai és társadalomtudományi kutatásokat végeztek, s nem rendelkeztek teológiai „osztállyal”. Lényeges eltérést jelentett az is, hogy a Pétervári Akadémia nemcsak tudományos, hanem egyszersmind oktatási intézmény szerepét is betöltötte, azaz az orosz tudósok képzését szolgálta, azt kívánta előmozdítani. Erre volt hivatva az ún. akadémiai gimnázium ill. egyetem megszer-

vezése is, amelyek 1726-tól kezdtek meg működésüket, s a következő évtől már saját nyomdával, valamint folyóiratokkal rendelkeztek.³

A 18. század második harmadában a Péter idejében alapított oktatási intézmények közül csak a szakiskolák — főként a kadétintézetek — fejlődtek tovább, ahol a tanulók összetétele mindvégig szigorúan rendi jellegű maradt, s azokban szinte kizárólag csak a privilegizált osztályok gyermekei tanulhattak. 1731-ben szervezték meg a Szárazföldi Nemesi Kadétiskolát, a Tengerészeti Akadémiát pedig 1752-ben Tengerészeti Nemesi Kadétiskolává alakították át, ill. a tüzér- és mérnöki képzést nyújtó intézményeket Tüzér és Mérnöki Nemesi Kadétiskolává egyesítették.

Az 1740-es években az elemi iskolák közül gyakorlatilag csak a helyőrségi iskolák, valamint a bányák és a kohászati üzemek mellett működő intézmények ill. a moszkvai kórház iskolája maradtak fent. Az akadémiai gimnázium és az egyetem ebben az időben meglehetősen nehéz körülmények között működtek, s mindössze néhány tucat hallgatóval foglalkoztak.

Az 1750-es évek elejére az akadémiai tanintézetekben V.K. Tregyia-kovszkij, M.V. Lomonoszov és más orosz tudósok munkásságának eredményeképpen számottevően megélénkült az oktatás. Erre az időszakra (1755) esett a Moszkvai Egyetem felállítása, amelynek tervezetét és működési szabályzatát a kiváló tudós, gondolkodó és költő, M.V. Lomonoszov (1711–1765) dolgozta ki, I.I. Suvalov (1727–1797), I. Erzsébet cárnő kegyencének jóváhagyásával.⁴ Lomonoszov alapvető elképzelése az volt, hogy az egyetemen lehetővé kell tenni a tanulást valamennyi társadalmi osztály gyermekei számára, s noha a kormány mindent elkövetett, hogy az intézményben a nemesi származású tanulók legyenek többségben, mégis a diákok közt jelentős számban voltak már ún. raznocsinyec elemek is. Az egyetemnek a 18. század során három fakultása volt — filozófiai, jogi és orvostudományi —, amelyeket egy újonnan felállított gimnázium egészített ki, külön nemesi és vegyesrendű tagozattal. 1767-től — a nyugat-európai egyetemektől eltérően, ahol a középkori latin volt az oktatás nyelve — a moszkvai egyetemen orosz nyelven tartották az előadásokat.

Az 1720-as évek végétől kétségtelenül a Pétervári Tudományos Akadémia lett a birodalom szellemi életének központja, ahol a század során több tucat külföldi tudós is dolgozott. Többek közülük valóban sokat tettek az oroszországi tudomány fellendítéséért, így közéjük tartozott Leonhard Euler, Daniel Bernoulli, Georg Wilhelm Richmann, Peter Simon Pallas és Ludwig Schlözer. De az akadémia tagjai között voltak olyanok is, akik szomorú emléket hagytak maguk után, mint H. Bayer,

aki kidolgozta az orosz állam eredetének tudománytalan „normann elméletét”, amely ellen az orosz tudósok legjobbjai következetes harcot folytattak.

Az akadémián azonban a külföldiek osztatlan uralma nem tartott sokáig, hiszen már az 1750-es évekre több kiváló orosz tudós került előtérbe, mint V.K. Tregyiakovszkij, az orosz verselés hangsúlyos szerkezetének kimunkálója, Sz.P. Krasenyinnikov a „Kamcsatka földjének leírása” c. mű szerzője, aki lerakta az orosz etnográfia alapjait, V.J. Adodurov, a neves matematikus és M.V. Lomonoszov.⁵

Lomonoszov ez idő tájt dolgozta ki a modern atomelmélet körvonalait, s első ízben fogalmazta meg a kémiai molekulák fogalmát, amelyet az ő terminológiája szerint „korpuszkulá”-nak nevezett, s ezzel kapcsolatban azt a tézist, hogy a hő a molekulák mozgásformája. Ezen kívül megalapozta a fizikai kémiát, amely csak több mint száz évvel halála után indult fejlődésnek, de ugyancsak ő fogalmazta meg a „minden létező evolúciójának gondolatát” is, továbbá olyan ásvány- és földtani munkákat írt, amelyek sok tekintetben felette álltak a 18. századi tudományos élet és gondolkodás színvonalának. Lomonoszov azonban sohasem zárkózott be a „tisza tudomány fellegrárába”, mivel elméleti kutatásait mindig igyekezett összekapcsolni az ország gyakorlati szükségleteivel (pl. kohó- és bányáipar, porcelángyártás; technológiai eljárások; gépek konstruálása; technikai újítások stb.).

Lomonoszov több, széles forrásbázisra épülő történelmi munkát is írt, s köztük a „Régi orosz történelem” (1054-ig) c. alapvető művében élesen bírálta a „normann elméletet”, továbbá bebizonyította az orosz államiság és kultúra önálló fejlődését, valamint részletesen kifejtette a szlávok etnikai egységének gondolatát is.⁶

Az orosz tudomány a 18. század során sem zárkózott be az akadémia falai közé: így – a szenátus anyagi támogatásával – 1733–1743 között szervezte meg a második kamcsatkai expedíciót (az elsőt még I. Péter kezdeményezte: 1725–1730), amelyben az osztagok vezetői, V. Behring, A. Csirikov és az expedíció tagjai, Sz. Cseljuszkin, a Laptjev-fivérek Észak-Szibéria, továbbá az amerikai partok tanulmányozásán kívül feltárták az északi-tengeri út kereskedelmi felhasználásának lehetőségét is.

1768–1774 között újabb öt akadémiai expedíciót szerveztek, amelyek jelentősen hozzájárultak az orosz földrajztudomány, az etnográfia, a mineralógia fejlődéséhez, és számos új adatot szolgáltatottak a Csendes-

óceán északi részének, valamint Szibéria északkeleti területeinek növény- és állatvilágáról, az ott élő népcsoportok életmójáról, szokásairól.⁷

1765-ben alapították meg Péterváron a Szabad Közgazdasági Társaságot, amelynek kiadványaiban a korszak legkiválóbb tudósai számos tanulmányt közöltek a mezőgazdasági termelés fokozásának lehetőségéről, új agrotechnikai eljárásokról, s a különböző növényi kultúrákról.⁸

A 18. század második felére az orosz tudósok egész sora nőtt fel, így I.I. Lepjohin⁹, N.J. Ozereckovszkij (természettudósok), Sz.J. Rumovszkij (csillagász), V.M. Szevergin (mineralógus), Sz.K. Kotyelnikov (matematikus), V.F. Zujev (biológus), I.P. Kulibin (konstruktor)¹⁰, I.I. Polzunov (az első orosz gőzgép készítője)¹¹, K.D. Frolov (hidrotechnikus), M.M. Scserbatov és I.N. Boltyin (történészek).¹²

Mindezeknek a nagyszerű tudományos teljesítményeknek döntő jelentőségük volt abban, hogy a társadalmi gondolat fejlődése gyökeres fordulatot vett a megelőző időszakhoz képest.

2. A társadalmi gondolat (eszme) fejlődése Oroszországban

II. Katalin (1762–1796) korában¹³

A 18. század 60-as éveiben — akárcsak Nyugat-Európában — az oroszországi haladó társadalmi gondolkozásban is kezdetét vette a feudális viszonyok talajából sarjadt és a viszonyokat igazoló, megcsontosodott fogalmak és nézetek kritikai átértékelése.¹⁴ Ebben az európai mozgalomban kiemelkedő szerepet játszottak a francia felvilágosodás gondolkodói, akik előkészítették az „elméket” a közlegő forradalmi eseményekre és óriási hatást gyakoroltak a haladó eszmék kialakulására más országokban, többek között Oroszországban is.¹⁵

Oroszországban a szabadságeszmék megszületése a paraszti jogfosztottság bírálatával szoros kapcsolatban ment végbe.¹⁶ A parasztmozgalmak fellángolása az 1750–1760-as években gondolkodóba ejtette a különböző társadalmi rétegek képviselőit. A legmesszebbre látó jobbágytartókat nyugtalanította a lázadás veszélye, ezért tervezetek egész sora készült a parasztság lecsillapítására, hogy a jobbágyrendszer alapjainak megőrzése érdekében enyhítsék a rendszer kirívó visszasságait.¹⁷ Ilyen tervezeteket dolgoztak ki: P.I. Panyin (a Pugacsov-felkelés „pacifikálója”) és I.P. Jelagin (II. Katalin államtitkára). Őket messze túlhaladta D.A. Golicin tervezete, amelyben azt javasolta, hogy magas váltságdíj ellenében — bár föld nél-

kül – szabadítsák fel a parasztokat. De mindezek a tervek (felülről, reformok útján) csak a kormányzó körök képviselőinek szóltak, s nem jutottak a közvélemény tudomására. Emellett a nemesség reakciós többsége makacsul védelmezte a jobbágyrendszer sérthetetlenségét, a földesurak korlátlan hatalmát jobbágyaik felett, s határozottan követelte, hogy „a birtokosok kormányzását alattvalóik felett minden részletében hagyják meg a régi alapokon.”

Az arisztokrácia ideológusa, a neves 18. századi történész, M.M. Scserbatov „Elmélkedések annak hátrányairól, hogy Oroszországban szabadságot adjanak a parasztoknak és szolgáknak, vagy, hogy a földbirtokot tulajdonukba adják” c. munkájában határozottan kikelt mindenféle kísérlet ellen, hogy a paraszt-kérdést a nyilvánosság elé vigyék, mivel az „mindenféle fecsegésekre, a lázongó fők felháborodására és elégedetlenségére szolgáltatna alkalmat.”

1767–1769 között A.J. Polenov (jogász), J.P. Kozelszkij (filozófus), Sz.J. Gyesznyickij, D.Sz. Anyicskov és I.A. Tretyakov (a moszkvai egyetem tanárai), továbbá a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság haladó érzelmű küldöttei, a satirikus folyóiratokat kiadó N.I. Novikov és mások megkísérelték, hogy feltárják a társadalmi rendellenességek okait.¹⁸ A sajtó hasábjain, a bizottság vitáin, a Szabad Közgazdasági Társulat ülésein, az egyetemi előadóterekben a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, közművelődési és kulturális kérdések széles körét tárgyalták meg.¹⁹

A Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság ülésein és a folyóiratok hasábjain az orosz felvilágosult gondolkodók – N.N. Popovszkij, A.A. Barszov, D.Sz. Anyicskov, Sz.J. Gyesznyickij, Ja. P. Kozelszkij, I.A. Tretyakov, A.M. Brjancev, D.I. Fonvizin, N.I. Novikov, I.A. Krilov, A.Ja. Polenov, Ivan Csuprov, A.A. Kaverznyejev, P.A. Szlovcov, I. Zserebcov, Andrej Maszlov, A.N. Ragyiscsev, P.Sz. Baturin, G.Sz. Korobjin – mind a gyűlölt jobbágyrendszer kérelhetetlen ellenségei léptek fel, leleplezve egyes földesurak kegyetlenkedéseit, ostromozták visszaéléseiket, s bátran kritizálták a feudális jogszolgáltatás fonáságait.²⁰

A feudális-jobbágytartó rendszer és a felvilágosult abszolutizmus képmutató intézkedéseinek bátor hangú bírálatában, a belső társadalmi problémák feltárásában különösen a frissen alapított satirikus folyóiratok jártak az élen. N.I. Novikov (1714–1818) a „Here” (1769–1770), a „Fecsegő” (1770), a „Festő” (1772–1773), az „Erszény” (1774); V.G. Ruban a „Szorgos hangya”, a „Se nem ez, se nem az”, M.D. Csulkov „Ez is, az is”; F.A. Emin (1735–1770) a „Pokolposta”; V. Tuzov a

„Napszám” és I.A. Krilov „A lélekposta” (1789), „A néző” (1792), valamint a „Szentpétervári Merkurius” (1793) c. folyóiratok hasábjain polemikát folytattak a megcsontosodott, konzervatív nézetekkel, II. Katalin „Mindenféle, mindenfajta” c. lapjával, elszántan és következetesen ostromozva a feudális társadalmat a nemesség osztályönzését, szűkkeblűségét, műveletlenségét, gallomániáját, hivatali karrierizmusát, talpnyalását, elmaradott gazdálkodását, léha életvitelét.²¹

A jobbágyrendszer kérlelhetetlen bírálataival tünt ki A.Ja. Polenov, aki bár nem szólt a földesúri földek felosztásáról, de követelte: 1. az adók és szolgáltatások legyenek pontosan meghatározottak, s nem léphetik túl a jobbágy összjövedelmének 1/10-ét, 2. a robot heti 1 napban történő maximálását, 3. az adózás állami ellenőrzését, a földesúri túlkapások megakadályozását, 4. a jobbágy állami támogatását igavonó állatokkal, hitellel, 5. időnként fel kell szabadítani a jobbágyot a kötelező terhek alól, 6. a bíróságok összetételének demokratizálását (jobbágyok bevonása), 7. az „emberkereskedelem” megszüntetését, 8. a szabad költözés biztosítását, 9. falusi népiskolák alapítását.²²

Hasonló nézeteket vallott Ja. P. Kozelszkij, aki szerint pontosan körül kell határolni a jobbágy állami és földesúri szolgáltatásait, így a túlkapások megakadályozhatók lesznek. Fontos felismerése volt, hogy a föld népét érdekeltté kell tenni a termelésben és tiszteletben kell tartani azok ingó- és ingatlan vagyonát. Kozelszkij bár nem a jobbágyrendszer azonnali megszüntetése mellett érvelt írásaiban, megállapításai és követelésesei mégis rendkívül pozitívnak értékelhetők, így pl. az, hogy a rangokat, hivatalokat ne a nemesi származás, hanem a tehetség alapján ítéljék oda. Legismertebb művei: a „Filozófiai ítéletek” (1768), valamint a „Két indián, Kalan és Ibrahim beszélgetései az emberi megismerésről” (1788), amelyekben materialista ítéletalkotásról tett tanúbizonyságot, mind a természetet, mind az anyag fogalmát illetően.²³

Haladó nézeteket vallott Sz.J. Gyesznyickij, a Moszkvai Egyetem jogász professzora, aki sürgette, hogy mihamarabb véget kell vetni a földesúri önkényeskedésnek, elítélte a megalázó testi fenyegetést, s a lefejezés eltörlését javasolta. Sürgős feladatnak tartotta a törvényhozás demokratikus alapokra helyezését és a nők egyenjogúsítását. Legismertebb művében („Előterjesztés a törvényhozás, valamint a bírói- és végrehajtó hatalom intézményéről az Orosz Birodalom számára”) a társadalmi rend széleskörű demokratizálását javasolta.²⁴ Többek között azt, hogy a szenátus tagjai a kormányzósági küldöttekből kerüljenek ki, s a szenátorok legfel-

jobb öt évig maradjanak hivatalban, akik saját költségükön működnének, s dönteni szavazat többséggel lehetne. Gyesznyickij fontosnak vélte, hogy bárki legfeljebb csak kétszer legyen választható a szenátus tagjává, így elkerülhető lenne, hogy egyes ügyosztályok vezetése „dinasztiáról-dinasztiára” szálljon, és szinte örökletes hatalom alakuljon ki. Előterjesztése szerint célszerű lenne kilenc felsőfokú bíróságot szervezni a birodalom területén (Pétervár, Moszkva, Riga, Tobolszk, Novgorod, Kazany, Orenburg, Gluhov központtal, ill. egyet a lengyel határon), ahol 12 főből álló apparátusok működnének. Gyesznyickij elméleti munkáiban helyesen látta, hogy a korabeli filozófiát meg kell szabadítani a misztikumtól, s a mindennapi életben következetesen kell harcolni a babonák és előítéletek ellen.²⁵

A nyezsini polgári családból származó Gyesznyickij élesen bírálta a 17–18. századi természetjogot és fontos felismerései közé tartozott, hogy a társadalom és az államformák fejlődését a tulajdonviszonyok változásával kapcsolta össze. Az ember civilizációs fejlődését Gyesznyickij négy alapvető szakaszra osztotta: 1. a vadászat és a gyűjtögetés kora, ahol még nincs magántulajdon, 2. az ún. állattenyésztő szakasz, amikor megjelent az ingóság tulajdona, de a földé még nem, 3. a földművelés megjelenése (földtulajdon), 4. az ún. kereskedelmi szakasz, amelyet „eszményinek” tartott.

Radikális nézeteiről volt ismert D.A. Golicin herceg (1734–1803), aki követként Franciaországban és Hollandiában teljesített szolgálatot. Párizsi tartózkodása idején – saját költségén – megjelentette Helvetius: „Az emberről, szellemi képességeiről és neveléséről” c. művét, amelynek második kiadását a francia kormány betiltotta és elégette. Nézeteit a kiváló gondolkodó A.M. Golicin herceghez írott leveleiben fejtette ki, amelyekben javasolta, hogy a föld bár maradjon a földbirtokosok kezén, de mindvégig a jobbágy személyi felszabadítása mellett érvelt. Javasolta továbbá, hogy a jobbágynek biztosítani kell annyi földet, amely megélhetéséhez és gazdálkodásához elegendő.

Az orosz felvilágosult gondolkodók közül még okvetlenül fel kell idéznünk G.Sz. Korobjin (az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság delegátusa) és I.A. Tretyakov (1735–1779) nézeteit, akik a jobbágyterhek csökkentése, a pontosan megszabott szolgáltatások előírása, s új, demokratikus törvényhozási gyakorlat kimunkálása mellett érveltek, követelve a felvilágosodás ismereteinek terjesztését a néptömegek között.²⁶

A felvilágosult társadalmi gondolkodás – ha egyelőre szűk rétegek

között is – kiszélesedését segítette elő a filozófiai tudományok fejlődése is, amelynek képviselői a modern természettudományokra való hivatkozással – M.V. Lomonoszov nyomdokain haladva – harcot indítottak a skolasztika és a tudatlanság ellen. A 18. századi orosz filozófiai gondolkodás legkiválóbbjai: N.N. Popovszkij (1730–1760; Lomonoszov tanítványa, az 1755. január 12-én alapított Moszkvai Egyetem professzora),²⁷ D.Sz. Anyicskov (1733–1788, a filozófia és a matematika tanárai a moszkvai egyetemen, ateista szellemi munkáiban főleg a test és a lélek viszonyáról cikkezett),²⁸ A.M. Brjancev (1749–1821; művei: „A dolgok kapcsolatáról a világban” és „A természet általános és fő törvényeiről”, 1799),²⁹ A.A. Kaverznyejev (Németországban tanult, s német nyelven írta fő művét „Az állatok elfajzásáról”, amelyben harcban állt Linné metafizikus és Binnet idealista-misztikus nézeteivel; az ember törzsfelődését illetően összeütközésbe került az egyház hivatalos álláspontjával, amely tiltakozott a „majomös” gondolata ellen; a darwinizmus előfutára)³⁰, P.Sz. Baturin és A.A. Barszov felléptek a középkori skolasztika, a szkepticizmus és babonák ellen, nagyra értékelték a kísérleteket, a tudományos megfigyeléseket, a természettudományos ismeretek terjesztése mellett érveltek, s materialista-ateista gondolkodók voltak.³¹ (lásd Anyicskov: „Az ateizmus kistükre” c. művét!)

II. Katalin a „Mindenféle Mindenfajta” (Vszjakaja vszjacšina) c. folyóiratában élesen fellépett a bátorhangú tollforgatók ellen, tompítani akarva a szatira leleplező élet és erejét.

A 18. század nagyhatású gondolkodói közé tartozott G.Sz. Szkovoroda, az ukrán felvilágosodás egyik legnagyobb alakja, vándortanító, számos irodalmi-filozófiai mű szerzője. Szkovoroda beszédeiben és írásaiban elítélte az ukrán előkelők henyeségét, címkórságát és a szabad tulajdonra alapozott egyéni érdeket tekintette a haladás mozgatóerejének, valamint a közjó forrásának.

Az orosz demokratikus érzelmű értelmiség³² körében nagy hatást gyakoroltak N.I. Novikov (1744–1818) szatirikus folyóiratai – 1769–1774 között Oroszországban 15 ilyen lap jelent meg – aki maró gúnnyal ostorozta a földesurak értelmetlen önkényét, lerántotta a leplet a hivatalnokok korrupszágáról és zsarolásairól, a nemesek tudatlanságáról és felfuvalkodottságáról, s megkapó színekkel ecsetelte a jobbágyok nyomorát ill. jogfosztottságát. Novikov világosan látta, hogy a sajtó sokkal élesebb fegyver, hatása összehasonlíthatatlanul erősebb, mint a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottságban vagy az egyetemi katedrákon elhangzott beszédeké.³³

Az orosz felvilágosult gondolkodók közül radikalizmusát tekintve A.N. Ragyicsev (1749–1802) jutott a legmesszebbre, aki az „Utazás Pétervárról Moszkvába” (1790) c. híres, 650 példányban megjelent művében így jövendölt az orosz nép számára:

„Rettegj kegyetlen szíví földesúr

Ott látom minden jobbágyod homlokán ítéletedet!

... Ó, ha a rabok, akiket súlyos bilincsek terhe nyom, felbőszülve, kétségbeesésükben széjjelzúznák a szabadságukat lenyűgöző béklyóval fejünket (ti. a nemesekét), embertelen uraik fejét és vérükkel festenek pirosra földjüket! Mit vesztené ezzel az állam?”³⁴

Ragyicsev személyében a dekabristák előfutárát kell tisztelnünk, aki büszkén vallotta magáról „Szabadság” c. ódájában:

„Én az vagyok, ki voltam, s kell is mindig lennem:

Nem fa, nem jámbor állat, szolgál sem, de ember!”

Mint láttuk, a 18. századi orosz gondolkodók nézetei, javaslati – pozitív szándékuk ellenére – meglehetősen következtelenek voltak, hiszen e szerzők képtelenek voltak felülemelkedni osztálykorlátaikon, azaz nem követelték a jobbágyrendszer teljes és radikális felszámolását, s valójában nem is értették meg a sorozatos parasztfelkeléseket, minthogy nem kis mértékben félték is azoktól. Ma már megmosolyogjuk és leírhatatlanul naivnak ítéljük meg e gondolkodóknak a felvilágosult uralkodókba vetett alaptalan illúzióit.

3. Az 1767-es Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság

A társadalmi gondolat 18. századi fejlődésének sajátos színterét jelenti az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tevékenysége, amelyhez a korabeli haladó közvélemény nagy reményeket fűzött, s benne a felvilágosult abszolutizmus oroszországi térnyerésének lehetőségét látta.

Az Orosz Birodalom egységes törvényhozásának felülvizsgálatát II. Katalin (1762–1796) trónralépése után egyre inkább időszerűvé tette, hogy ez idő tájt még mindig az 1649. évi ún. „Szobornoje ulozsenyije” alapján ítélkeztek, amely már sem a nemesség érdekeinek nem felelt meg, de különösen a kereskedők tiltakozását váltotta ki elavult szelleme, korszerűtlensége és túlhaladottsága folytán. Ezért a cárnő 1766. december 14-én manifesztumot tett közzé – amelyet 3 egymást követő vasárnap felolvastak a templomokban – a bizottság küldötteinek összehívására.³⁵

Akkor a közigazgatási reform (1775) előtti birodalom 20 guberniumra, azok provinciákra, továbbá kerületekre tagolódott. Egy képviselőt küldtek a bizottságba a városok, ugyancsak egy nemest delegálhattak a kerületek is. Ezenkívül minden provincia után egy állami jobbágy, katona, ill. betelepült külföldi vehetett még részt a bizottság munkájában. A kozák küldötteket a jómódú sztarsina rétegéből kikerült előljárók képviselték. A kerületi és a városi választások egyfordulósak, a provinciaiak háromlépcsősek voltak.

A birodalomban összesen 564 küldöttet választottak meg, amelyből a városi képviselők aránya 39 % (208 fő; bár a birodalom össznépességének 5 %-át sem tették ki!), a nemességé 30 % (161 fő), az állami jobbágyoké 16 % (79 fő) volt. A kozákok 54 főt, a betelepültek, valamint az ún. jaszakos (főleg prémmel adózó) jobbágyok 34, az állami intézmények 28 küldöttet delegáltak a bizottságba. Nem képviseltethették tehát magukat a földesúri, a poszessziós, az ún. „hozzáírt” (pripisznije kreposztnije) és az 1764-ben szekularizált kolostorok jobbágyai (az ún. ekonomicseszkiye kreposztnije) sem.

A küldötteket számos privilégiummal ruházták fel, így mentesek voltak – társadalmi jogállásuktól függően – a kínzás és a testi fenyegetés alól, külön jelvényeket kaptak, amelyeket a nemesek később is viselhettek. A nemesi delegátusok egy évre 400, a városi és jobbágy küldöttek 120, ill. 30 rubel juttatásban részesültek.³⁶

1767. július 30-án nyílt meg a bizottság munkája a Kremlben. A tanácskozások színhelye a Granavitaja Palata lett, ahova maga Katalin is még aznap megérkezett népes kíséretével, s nyomban megválasztották a gyűlés marsallját, A.I. Bibikov személyében, akinek „az volt a feladata, hogy semmi olyan javaslat napirendre tűzését ne engedélyezze, amely zavarta volna a tanácskozások normális menetét”, azaz kényes kérdéseket feszegetett volna.³⁷ Ezért le is szögezték, hogy a bizottság nem azért ült össze, hogy unalmas panaszok sorát hallgassa végig, hanem ahelyett az új törvénykönyv összeállítását, s megszüvegezését tekinti feladatának.³⁸

A küldöttek hamarosan kijelöltek 3 kisebb (5–5 fős) albizottságot (direkciós, szerkesztő, előkészítő), amelyeknek figyelmükbe ajánlották, hogy az újságokat külön engedély nélkül nem informálhatják tevékenységükről, az elhangzott viták, felszólalások tartalmáról, a felmerült nézeteltérésekről. Ezt követően a 19 speciális szekció hozzálátott munkájához,

amelyek irányításában nem kis feladatot látott el P.A. Vjazemszkij herceg, II. Katalin jobbkeze, belpolitikai tanácsadója.

Az ünnepélyes megnyitón maga II. Katalin is felszólalt, amikor többek között az alábbiakat mondta: „Úgy gondoljuk, hogy az öncélú dicsőség helyett arra vagyunk kiválasztottak, hogy népünk javát szolgáljuk.” Ezen kijelentése után sokan sírfafakadtak, majd a hatás csak tovább fokozódott, amikor az uralkodónő így folytatta: „Istenem segíts, hogy törvényalkotásunk befejezése után népünk szabadabban, következőképpen gazdagabban éljen földjén, szerencsétlenségüket nem szeretném megérni.” A küldöttek ekkor felkérték a cárnőt, fogadja el a „Legnagyobb, Legbölcsebb és a Haza anyjának” titulását.³⁹

A bizottság tevékenységéhez mintegy útmutatóul, vezérfonalképpen maga a cárnő írt terjedelmes „Utasítást” (Nakaz), amelyhez hasonló reformprogram addig ismeretlen volt az orosz politikai irodalomban, s törvényalkotási gyakorlatban. Az „Utasítás” elkészítésén a cárnő 1765 januárjától 1767 elejéig dolgozott, s erről 1765. március 28-án számolt be Mme Geoffrinhez írott levelében, amelyben arról tájékoztatta a divatos párizsi szalon tulajdonosnőjét, hogy immár 2 hónapja napi 3 órát dolgozik a birodalom új törvényeinek megszerkesztésén.⁴⁰ (A „Nakaz” teljes szövegét az Orosz Tudományos Akadémia csak később, 1907-ben adta ki!)

A „Nakaz” kidolgozásában II. Katalin franciás műveltsége, valamint a felvilágosodás jeles gondolkodóinak hatása – nem ritkán kompilációja – tükröződött vissza. Különösen nagy hatást gyakoroltak az „Utasítás” megírására Montesquieu „A törvények szelleme” (1748) c. munkája – amelyet Katalin az „uralkodók imakönyvének” nevezett, mivel minden sorát a józan ész lebilincselő ereje hatja át – valamint Beccarianak, a kiváló olasz jogtudós – kriminalistának „A bűnökről és büntetésekről” (1764) c. műve. A cárnő azonban nem a lényegyet ragadta meg a nyugat-európai filozófusok munkáiban, hiszen nem a feudalizmus kérlelhetetlen bírálata nyerte meg tetszését, hanem éppen ideológiájuk gyenge sarkpontja: a felvilágosult uralkodókba vetett naív hitük, amelyre ő maga is a „Nakaz” mondanivalóját alapozta. II. Katalin mindenekelőtt arról igyekezett meggyőzni a bizottság tagjait, hogy Oroszországban a közjó és a kormányzás egyetlen forrása csak az önkényuralom lehet.

A „Nakaz” először 20 fejezetből állt (így: a szenátusról; a birodalom polgárainak jogállásáról; az állampolgárok egyenlőségéről és szabadságáról; a törvényekről általában; a büntetésekről; a bírósági joggyakorlatról; a büntetőbírósági eljárásról; a jobbágyok helyzetéről; a birodalom népesség-

gének növeléséről; a kézművességről és a kereskedelemről; a nevelésről; a nemességről; a városokról; az örökségről; a törvények kodifikálásáról; a vallási türelemről; azokról a cikkelyekről, amelyek megvilágítást igényelnek), amelyhez a szerkesztés során további kettő járult (a rendőrségről, ill. az államháztartásról).⁴¹ Láthatjuk tehát, hogy a „Nakaz” a társadalmi problémák széles körére vonatkozott, de különösen a joggyakorlat és a bíróságok működését kívánta szabályozni, hangsúlyozva, hogy a bűnözés, a betegségek stb. megelőzésének záloga a felvilágosodás eszméinek és ismereteinek terjesztésében rejlik.

A „Nakaz” felsorolt fejezetei cikkelyekre tagolódtak, szám szerint 655-re, amelyekből 294-et Montesquieu-től, 104-et pedig Beccariától vett át. (Ez utóbbit „A büntető bírósági eljárás” c. 10. fejezet 108 cikkelyéből!) Az „Utasítás” kritikai elemzésével fényt deríthetünk továbbá az 1751-től kibocsátott nagy francia Enciklopédia, ill. a német Bielfeld és Justi publicisták hatására, nézeteik kompilációjára. Így kiderül, hogy a „Nakaz” legalább háromnegyed része külföldi szerzők fordításából származik, amelyet maga II. Katalin is később beismert. A „Nakaz” német fordítását elküldte II. Frigyesnek is az alábbi levél kíséretében: „Őn beláthatja, hogy én mint a mesebeli varjú, idegen tollakkal ékeskedtem, mivel ebben az írásban én csak az anyag elrendezését végeztem, csupán egy-egy sor, szócska az enyém.”⁴²

Az idegen nyelvű fordításokat a cárnő Kozickij nevű titkára végezte el, mivel Katalin ekkor még nem tudott kifogástalanul oroszul. A kompilációk fordítása következtében az egyes fejezetek között nem ritkán ellentmondások is előfordulnak. (Pl. a Montesquieu-től átvett fejezetben megengedhető a lefejezés, a Beccariától merített részben nem! 79. § ill. 209–212. §.)

A „Nakaz” szövege több változatban ismeretes. Első megfogalmazásában az uralkodónő még elítélte a jobbágykizsákmányolás szembeszökően kegyetlen formáit, az erőszakos túlkapásokat. Az elkészült fogalmazványt bemutatta P.I. Panyin grófnak, aki azt elolvasva, szörnyülködve kiáltott fel: „Ezek olyan axiómák, amelyek még a falakat is képesek ledönteni.” („aksziomi, szposzobnie oprokinuty dazse sztyeni”).⁴³ Katalin megszívlelte Panyin intését, s egyszersmind feljogosította a vitában résztvevőket, hogy húzzák ki fogalmazványából mindazt, amit abban nem helyeselnek. „Minden cikknél viták alakultak ki – írta a cárnő – s ők az általam írottaknak több mint a felét kihúzták.”⁴⁴ Tehát még Katalin egészen mérsékelt reformjavaslatai is erős ellenállást váltottak ki a birodala-

lom vezető köreiben. A főurak elsősorban azokat a részekert nyírbálták meg, ahol – fokozódó állami adóterhek biztosítása érdekében – a cárnő bizonyos keretek között korlátozni kívánta a földesúri kizsákmányolást. Különösen sokat töröltek a XI. fejezetből, amely a jobbágyság gazdasági-szociális helyzetének bizonyos javítását irányozta elő, de heves ellenállást váltottak ki a kereskedői rend fokozottabb támogatását célzó javaslatai is. Viszont a nemesség maradéktalanul helyeselte a helyi, rendi-korporációs kiváltságok felszámolását. A balti tartományok sorsáról ezzel kapcsolatban a következőket írta a „Nakaz”: „Ezeket a provinciákat pedig a szmolenszkiivel egyetemben a leggyorsabban el kell oroszosítani, hogy ne pislogjanak úgy, mint béka a kocsonyában.”⁴⁵

Világosan látnunk kell tehát, hogy II. Katalin tervezete nem a feudális-jobbágytartó rendszer alapja vagy pillérei ellen irányult – hiszen a jobbágyfelszabadítás kérdése még érintőlegesen sem szerepelt benne, még a személyi függés felszámolásának formájában sem – hiszen a tervezett szerény reformokkal éppen a fennálló viszonyokat kívánta korszerűsíteni, annak élettartamát szándékozott meghosszabbítani.

Az 1767 nyarán összeült „Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság” üléseiről készült jegyzőkönyvek gazdag anyagot szolgáltatnak az orosz nemesség és kereskedők politikai nézeteinek tanulmányozásához is.⁴⁶ Az első „utasítást” egy a novgorodi kormányzóság, belozori provincia, kargopoli kerületéből való jobbágyküldött terjesztette elő, amelyet nyomban 26 hozzászólás és írásbeli vélemény követett.⁴⁷ Egyébként az első 14 ülés alkalmából mindössze 12 olyan utasítást olvastak fel, ill. vitáltak meg, amely valamilyen formában a jobbágykérdéssel foglalkozott. A viták rendkívül vontatottan haladtak, különösen ha az a nemességet valamilyen módon érintette. A tanácskozásokon az orosz nemesség képviselői szűk, rendi jellegű követelésekkel léptek fel, s mindenáron a régi kiváltságaik helyreállítását szorgalmazták (pl. a szökött parasztok szigorú megbüntetése, stb.), de osztályérdekeik védelmében heves kirohanásokat intéztek a kereskedők ellen is, hangoztatva, hogy a nemesi rendhez nem tartozók ne kezdhessenek ipari és kereskedelmi vállalkozásokba. A növekvő erejük tudatára ébredt kereskedők viszont a maguk számára követelték az iparűzés és a szabad kereskedelmi tevékenység monopóliumát.⁴⁸ 1767-ben a nemesi jogokról ill. a kereskedők helyzetéről 46, a lívlandi és észti privilégiumokról 10 ülészakon keresztül vitáztak a küldöttek.

Moszkvában 1767 decemberében fejeződött be az első ülészak, s ekkor a delegátusok átköltöztek Pétervárra, ahol 1768. február 18-án újra

megindultak a törvénykönyv feletti viták. A fővárosban a bizottság előbb 5 hónapon keresztül a jogszolgáltatásról vitázott, 70 ülést tartottak, 200 küldött véleményét hallgatták meg, majd 3 hónapon keresztül újra a nemesi privilégiumokról disputáltak, amelyek áttételesen mindannyiszor a jobbágykérdést is érintették. Ám a vitákban II. Katalin szerény javaslatainak csak néhány támogatója akadt, így Grigorij Korobjin – a kozlovi kerület követe –, aki 1768. május 5-i felszólalásában a feudális jogszolgáltatás fonákságaira mutatott rá, bebizonyítva, hogy a jobbágyok szökését a földesúri önkény, a gyakori túlkapások és az embertelen kizsákmányolás szüli. Előterjesztett javaslatát – amelyben azt indítványozta, hogy a jobbágy a továbbiakban szabadon rendelkezhesen munkájával – azonban mindössze csak hárman támogatták.⁴⁹

A nemesi küldöttek általános hangulatát jobban tükrözte M.M. Scserbatov herceg (jaroszlávli képviselő) felszólalása, amelyben azt igyekezett bizonygatni, hogy a paraszti szökéseket nem a rossz gazdasági-szociális körülmények, hanem a kedvezőtlen éghajlati viszonyok idézik elő.⁵⁰ Scserbatov következetesen fellépett a tőzsgyökeres nemesség érdekében, védelmezve azok évszázados „szent jogait”. „A jobbágytartás kizárólag a nemesség privilégiuma – hangsúlyozta –, mert rajtuk keresztül tanulja meg a birodalom egy kis részének irányítását.”⁵¹ Véleménye szerint a kereskedők nem formálhatnak jogot jobbágyvásárlásra, amelyet statisztikai kimutatásokkal igyekezett alátámasztani. E szerint: a 7,5 millió jobbágylélekből valójában csak kb. 3,3 millió végez szántást-vetést, foglalkozik tehát effektív földműveléssel, akik 17 millió emberre dolgoznak, termelik meg kenyérüket. Tehát minden földműves – érvelt tovább Scserbatov – 5 másik embert tart el, s ha a 20 000 kereskedő csak 2–2 lelket vásárolna meg, további 40 000-rel csökkenne a szántó-vetők száma, ez pedig a 18. századi termésátlagok mellett nem megengedhető.⁵²

A nemesség védelmében Scserbatovot talán csak A.P. Nariskin herceg – mihajlovói nemes – múlta felül hírhedt nézeteivel, jobbágyülöletével. Felszólalása szerint „a nemesi rang az a legszentebb adomány, amely megkülönbözteti egyik embert a másiktól, s amely lehetővé teszi számára és utódainak, hogy ennek megfelelően éljen.”⁵³ Véleménye szerint a birodalomban még 2 millió földműves sem akad, akik gabonát termelnének, ezért a kereskedők igénye jobbágyvásárlásra abszurd, s hovatovább a „szent Oroszország létét fenyegeti.”⁵⁴

A viták során egyértelműen kiderült, hogy a birodalomban a legelemibb szociális intézmények (kórházak, árvaházak, gyógyszer) is hiányoz-

nak, nincsenek megfelelő számban kenyérgabonaraktárak, bankok, posták, iskolák. Sok felszólaló keserűen panaszolta a jogszolgáltatás hibáit, fonákságait, rámutatva annak számos középkori maradványára.

A „Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság” összehívása és vitái alkalmából is kitűnt, hogy II. Katalin politikája céltudatosan a balti tartományok beolvasztására irányult. 1767-ig a balti nemesség képviselői sohasem vettek részt birodalmi jellegű tanácskozásokon, ám most ukáz formájában megjelenésre szólították fel őket, s a nemesi önkormányzat vezetői valóban részt is vettek a törvénykönyv előkészítő vitáiban, ahol a jobbágykérdés alapvető pontjaiban teljes egyetértésre jutottak az orosz nemességgel. Sőt az orosz nemesség konzervatív képviselői egyenesen a balti tartományok jobbágyviszonyait állították példaképpül a kormányzat elé. Lívland és Észtország különállását illetően azonban már eltértek a vélemények, s több orosz küldött keményen nekitámadt a balti privilégiumoknak. A bizottság ülésein mindenki – a német küldöttek kivételével – az ún. határszéli kiváltságok és a különállás felszámolását követelte. (Az ülészak későbbi elnapolása pedig tulajdonképpen megmentette egy időre a balti tartományok „alkotmányát”!)

II. Katalin másfél év leforgása alatt meggyőződhetett arról, hogy manőverező, liberális politikáját a rövidlátó nemesi többség nem támogatja. A 203. ülés során kialakult viták, ellentétek meggyőzték arról is, hogy a bizottság – összetétele folytán – nem munkaképes, hiszen a feszült érdekellentéteket lehetetlen volt összhangba hozni. Ezért az uralkodónő 1768. decemberében – a kiobbant orosz–török háború ürügyén – bizonytalan időre elnapolta az üléseket és a bizottság tagjait elbocsátotta. A nagy bizottság beszüntette munkáját, de egyes alszekciók még évekig funkcionáltak. Katalin később emlékirataiban sikeresnek és eredményesnek könyvelte el a bizottság tevékenységét, hiszen mint írta: „kiderült, hol szorít a cipő (gd'e basmak zsmjot nogu?), s mi arra törekedünk, hogy ezt kijavítsuk.”⁵⁵

S bár az elkövetkező évtizedben 1775-ig Katalin „három nagy csatát nyert” (1772. Lengyelország első felosztása; az 1768–74. évi orosz–török háború győztes befejezése; az 1773–75. évi Pugacsov vezette parasztháború leverése és megtorlása), a bizottságot többé mégsem hívta össze, hiszen meggyőződött annak életképtelenségéről, értelmetlen, meddő vitáiról.

II. Katalinnak a „Nakaz”-ban tükröződő álláspontja egy Európa-szerte jelentkező újszerű feudális kormánypolitika orosz változata volt.

Ezt a sajátos „taktikát” a polgári történetírás „felvilágosult abszolútizmusnak” nevezte el, amelyről azóta könyvtárnyi szakirodalom jelent meg, így annak tárgyalása már túlnőne témánk keretein.

Jegyzetek

1. A 18. századi orosz kultúra általános történetéhez: *B.I. Krasznoabajev*: Ocserki isztorii russzkaj kulturi XVIII veka. M. 1972; *uő.*: Russzkaja kultura XVIII veka. Isztorija SzSzsZR. 1976/6. 29–45; *Ja.D. Iszajevics*: Ukranszkaja kultura XVIII veka. Isztorija SzSzsZR. 1980/5. 85–98; *V.V. Poznanszkij*: Ocserk formirovanyija russzkaj nacionalnoj kulturi. M. 1975.
2. Akagyemija nauk SzSzsZR. Perszonalnij szosztav, 1725–1917. t. 1. M. 1974; *A.N. Bogoljubov*: Rosszjizskaja nauka XVIII veka. Voproszi isztorii. 1980/4. 82–95; *G.A. Knyazev – A.V. Kolcov*: Kratkij ocserk isztorii Akagyemii nauk SzSzsZR. izd. 2. M. 1957; *G.D. Komkov – B.V. Levsin – L.K. Szemjonov*: Akagyemija nauk SzSzsZR. t. 1. 1724–1917. M. 1977; *B.I. Krasznoabajev*: Glava duh akagyemij. (J.R. Daskova, 1743–1810). Voproszi isztorii. 1971/12.
3. *J.Sz. Kuljabko*: Zamecsatyelnije pitomci Akagyemiceszskovo unyiverszityeta. L. 1977.
4. M.V. Lomonoszov és a Moszkvai Egyetem tevékenységéhez: *J.K. Azarenko*: Mirovoztrenyije M.V. Lomonoszova. Minszk. 1959; *M.T. Beljovszkij*: Nas pervij, nas moszkovszkij, nas rosszjizskij. M. 1970; *uő.*: M.V. Lomonoszov – nas pervij unyiverszityet. M. 1961; *P.N. Barkov*: Lityeraturnoje tvorcseszto M.V. Lomonoszova, M.-L. 1962; *V.L. Csenakal*: Euler i Lomonoszov. V Knyige: L. Euler. M. 1958; *P.L. Kapica*: Lomonoszov i mirovaja nauka. V Knyige: Zsizny dlja nauki. M. 1965; *Ju.Sz. Kukuskin – D.K. Selesztov*: Moszkovszkomu unyiverszityetu 225 let. Voproszi isztorii. 1980/1. 21–32; *V.P. Liszcov*: M.V. Lomonoszov – radonacsalnyik russzkovo proszvetyityelsztva. Voronyez. 1961. M.V. Lomonoszov: izbrannüje proizvegyenyija (Vsztup. sztatyja: *A.M. Morozov*). M.-L. 1965; *A.A. Morozov*: M.V. Lomonoszov, 1711–1765. L. 1965; *G.A. Novickij*: Razvityije v Moszkovszkom unyiverszityete vo vtoroj polovine XVIII veka. Vesztnyik MGU. 1961/6. 16–26; *V. Parkadze*: M.V. Lomonoszov. Tbiliszi. 1961; *M.V. Szicsev-Mihajlov*: Iz isztorii russzkaj skoli i pedagogiki XVIII veka. M. 1960; *A.V. Zapadov*: Otyec russzkaj poezii (M.V. Lomonoszov). M. 1961.
5. A korabeli orosz természettudományok történetéhez: *Ja. F. Antosko*: Isztorija geografii. izd. 5. M. 1974; *Sz.Ja. Fel*: Kartografija Rosszii XVIII veka. M. 1960; *N.A. Figurovskij*: Ocserk obszcej isztorii himii. M. 1969; *V.I. Grekov*: Ocserki iz isztorii russzkijh geograficeszkijh isszledovanyij v 1725–1765 godah. M. 1960; *N.D. Lebegyev*: Ocserki po isztorii geografii Rosszii XVIII veka (1725–1800). M. 1964; *T.A. Lukina*: I.I. Lepjohin. M.-L. 1965; Razvityije fiziki v Rosszii. t. 1. Ot nacsala XVIII veka do Velikoj oktjabrszkaj szocialiszticeszkaj revolucii. (Red.: *A.Sz. Predvogyityelev – B.I. Szpasszkij – A.F. Kononkov*).

- M. 1970; *Ja. A. Snejberg*: U izstokov elektrotehniki. Zsizny i gyejatyelnoszty pervovo russzkovo elektrotehnika, akagyemika V.V. Petrova. M. 1963; *Z.K. Szokolovszkaja*: 200 naucsnih biografij. M. 1975; *N.F. Utkina*: Vzaimootnose-nije matematiki i jesztyesztnnih nauk v Rosszii v XXVIII veke. Voproszi filozsofii. 1964/8; *P.J. Zabłudovszkij*: Isztorija otyecsesztvennoj medicini. M. 1960.
6. *A.M. Szaharov*: Lomonosov – isztorik v ocenke russzkaj isztorioigrafii. Vesztnyik MGU. 1961/5.
  7. A 18. századi orosz földrajzi felfedezésekhez: *A.I. Alekszejev*: Hozsgyenyije ot Bajkala do Amura. M. 1976; *uő.*: Szugyba Russzkoj Ameriki. Magadan. 1975; *M.I. Belov*: Podvig Szemjona Gyezsnyova., M. 1973; *N.K. Csukovszkij*: Bering. M. 1961; *A.B. Danyilzon – V.A. Makrusin*: Zov dalnyih morej. M. 1979; *N.G. Fradkin*: Kraseninnyikov. izd. 3. M. 1974; *I.V. Glusankov*: Szekretnaja ekszpegyicija. (Ekszpegyicija Krenyicina – Levasova). Magadan. 1972; *N.A. Gvozgyeckij*: Geograficeszkije otkrityija v SzSzsZR. M. 1978; *V.A. Gyivin*: Russzkije moreplavanyija na Tyihom okeanye v XVIII veke. M. 1971; *J.P. Magidovics*: Ocserki po isztorii geograficeszkijh otkrityij. M. 1967; *A.P. Okladnyikov*: Otkrityije Szibiri. M. 1981; *V.M. Paszeckij*: Vityusz Bering. M. 1958; *B. Polevoj*: Grigorij Selehov – „Kolumb russzkij.” Magadan. 1960;
  8. *V.V. Oreskin*: Volnoje ékonomieszkoje obszesztvo r Rosszii, 1765–1917. M. 1963; *N.L. Rubinstejn*: Szelszkoje hozjajsztvo Rosszii vo vtoroj polavinye XVIII veka. M. 1957.
  9. *T.A. Lukina*: I.I. Lepjokin. M.-L. 1965.
  10. *I. Alekszandr*: Hudozsnik mehanyiceszkijh gyel (I.P. Kulibin). M. 1972; *A.N. Bogoljubov*: Isztorija mehanyiki masin. Kijev. 1964; *uő.*: Praktjika mehanyiki i mehanyika praktjiki (Iz isztorii nauki i tyehnyiki XVIII veka). M. 1976; Isztorija tyehnyiki. (Red.: *Sz.V. Suhargyin*). M. 1967; *Ju. N. Malevinszkij*: Dorozse vszjakovo zolota (I.P. Kulibin). M. 1980; *N.N. Raszkin*: I.P. Kulibin. M.-L. 1962; *uő.*: Voproszi tyehnyiki v gyejatyelnosztyi XVIII veka. Vesztnyik Akagyemii nauk SzSzsZR. 1974/4. 55–66.
  11. Isztorija tyehnyiki: Red. *V.V. Danyilevszkij*: M. 1962; *A.G. Kozlov*: Tvorci tyehnyiki na Urale. Szverdlovszk. 1981; Tyehnyika v jejo isztoriceszskom razvityii. Red.: *Sz.V. Suhargyin – A.A. Kuzmin – N.N. Sztaskova*. M. 1979; *V.Sz. Virginszkij*: Tvorci novoj tyehnyiki v kreposztnoj Rosszii. izd. 2. M. 1962.
  12. *L.V. Cserepnyn*: Russzkaja isztorioigrafija do XIX veka. M. 1957; *Sz.L. Pestic*: Russzkaja isztorioigrafija XVIII veka. L. 1961; *A.M. Szaharov*: Isztorioigrafija isztorii SzSzsZR. Doszovetszkij period. M. 1978; *Sz.M. Valk*: I.M. Boltyin i jevo rabota nad „Russzkaj Pravdoj”. M.-L. 1958; *A.G. Zadera*: Voproszi isztorii kresztjansztva v rabotah russzkijh isztorikov vtoroj polaini XVIII veka (M.M. Scserbatov, I.M. Boltyin, A.N. Ragyiscsev). Ucsonije zapiszki Rosztovszkovo na Donu gosz. inyuverszityeta. t. 1. vipusz 3. 1958.
  13. A témára vonatkozó fontosabb szakirodalom: *I.Sz. Bak*: Antifeodalnije ekonomiceszkije ucsenyija v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. M. 1958; *V.N. Bernadszkij*: Ocserki po isztorii klasszovoj borbi i obszesztvenno-polityiceszkaj miszli v tretjej csetvertyi XVIII veka. Ucsonije zapiszki Leningradszkovo gosz. ped. insztrituta imenyi A.I. Gercena. t. 229. L. 1962; *A.G. Bolebruh*: Peredovaja

obszecsztvenno-polityiceszkaja miszl vtoroj polovini XVIII veka i carizm. Dnyepropetrovsk. 1979; *I.Z. Dergacev*: Iz isztorii russzkoj obszecsztvennoj miszli (70-je godi XVIII veka). Ucsonyije zapiszki Uljanovszkovo ped. insztituta. t. 21. vipuszk 5. 1969. 224–256; *I.L. Fedosov*: Iz isztorii russzkoj obszecsztvennoj miszli XVIII sztoletyija (M.M. Scserbatov). M. 1967; *G.A. Galin*: Pervenci szvobodi (A.N. Ragyiscev). M. 1971; K isztorii ekonomiki, klasszovoj borbi, kultúri i obszecsztvennoj miszli v Rosszii konca XVIII–XIX sztoletyij. (Red.: *V.V. Pugacsov*). Ucsonyije zapiszki Gorkovszkovo gosz. unyversityeta. vipuszk 58. Gorkij: 1963; *Ju. F. Karjakin* – *J.G. Plimak*: Zapretnaja miszl obretajet szvobodu. M. 1966; *Ju. A. Kogan*: Ocserki po isztorii russzkoj ateiztyiceszkaj miszli XVIII veka. M. 1962; *L.A. Kogan*: Kreposztnije volnodumci. M. 1966; *M.D. Kurmacseva*: Kreposztnaja intelligencija v Rosszii (vtoraja polovina XVIII-nacsalo XIX veka). M. 1983; *ua.*: Kreposztnaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. Voproszi isztorii. 1979/1. 82–95; *V.V. Mavrogyin*: Klaszszovaja borba i obszecsztvenno-polityiceszkaja miszl v Rosszii XVIII veka. L. 1964; *V.V. Poznanszkij*: Talanti v nyevole. M. 1962; *V.V. Pugacsov*: A.N. Ragyiscev. (Evoljucija obszecsztvenno-polityiceszkikh vzgljadov). Gorkij. 1960; *I.Ja. Scsipanov*: Filozofija russzkovo praszvescsenyija (vtoraja polovina XVIII veka). M. 1971; *M.M. Strange*: Demokratyiceszkaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. M. 1965; *L.F. Zaharova*: Polozsenyje kresztjan i obszecsztvenno-polityiceszkaja miszl v Rosszii XVIII veka. M. 1969; *V.A. Zapadov*: K isztorii „volnih” tipografij v Rosszii XVIII veka. L. 1970;

E. Donnert: Öffentliche Meinung und Pressepolitik unter Katharina II. Zeitschrift für Slawistik. 1973/6; *uő.*: Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1976. Heft. 8; *uő.*: Aufklärung und antileibegenschaftliches Denken in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1972. H. 8; *uő.*: Zur politischen Ideologie der russischen Adelsaristokratie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Slawistik. 1973. H. 4; *uő.*: Mihail Scserbatov als politischer Ideologe der russischen Adels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfSl. 1973. H. 4; *uő.*: Zur Gesellschaftsauffassung Dmitrij Golicins. JbW. 1973/2; *uő.*: Zur Gesellschaftspolitik und Staatsrason des aufgeklärten Absolutismus in Russland unter Katharina II. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 18/2. Berlin. 1974; *uő.*: Zur ausenpolitischen Ideologie der russischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfSl. 1974. H. 1; *uő.*: Zur bürgerlichen Ideologie der russischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfG. 1974. H. 7; *uő.*: Zur Verbreitung bürgerlicher Wissenschafts – und Gesellschaftslehren an der Universität Moskau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. JGSLE. Bd. 23/2. 1979; *uő.*: Johann Georg Eisen (1717–1779). Ein Vorkämpfer der Bauernbefreiung in Russland. Leipzig. 1978; *C. Grau*: Zur Ideologiegeschichte in Russland un zu den deutsch – russischen Beziehungen in den 60–70-er Jahren des 18. Jahrhunderts. JGSLE. Bd. 23/2. 1979; *U. Lehmann*: Kritik und humanistisches Menschenbild der russischen Aufklärung. ZfSl. 1973. H. 2; Klassenkampf und revolutionäre Bewegung in der Geschichte Russlands von den Anfängen bis

zur Oktoberrevolution (Hg. von *V.K. Buganov – P. Hoffmann – V.T. Pasuto – G. Voigt*). Berlin. 1977;

J.T. Alexander: Autocratic Politics in National Crisis. The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt (1773–1775). Bloomington. 1969; *uő.*: The Literature of Eighteenth – Century Russia. New York. 1967; *M. Kochan*: Life in Russia under Catherine the Great. London. 1969; *M. Raeff*: Imperial Russia, 1682–1825. The Coming of Modern Russia. New York. 1971; *uő.*: Home, School and Service in the Life of the 18-th Century Russian Nobleman. Slavonic and East European Review. 1962. vol. 40. N. 95; *uő.*: Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteen – Century Nobility. New York. 1966; *uő.*: Russian Autocracy and Its Officials. Russian Thought and Politics. Cambridge. 1957; *uő.*: State and Nobility in the Ideology of M.M. Scherbatov. American Slavic and East European Review, 1960. vol. XIX. N. 3; *uő.*: Staatsdiens, Aussenpolitik, Ideologien. Die Rolle der geistigen Entwicklung der russischen Adels im 18. Jahrhundert. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 7. 1959. H. 2; *uő.*: Der Stil der russischen Reichspolitik und Fürst G. A. Potemkin. ZfGO. Bd. 16. 1968. H. 2; *R. Jones*: The Emancipation of Russian nobility, 1762–1785. Princeton. New Jersey. 1973;

14. Az európai felvilágosult abszolútizmus történetéhez: *P. Hoffmann*: Aufklärung, Absolutismus und aufgeklärter Absolutismus in Russland. In: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik. 28/IV. Berlin. 1970; *Ch. Petrie*: Die absolute Monarchie und ihr System. Historia mundi. (Ein Handbuch der Weltgeschichte). Bd. 7. Bern. 1957; *W. Hubatsch*: Das Zeitalter des Absolutismus. Braunschweig. 1962; *F. Hartung*: Der aufgeklärte Absolutismus. Historische Zeitschrift. Bd. 180. 1955. *P. Mitrofanov*: Josef II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Wien–Leipzig. 1910; *F. Mehring*: Ein aufgeklärter Despot. Zur preussischen Geschichte vom Mittelalter bis Jena. Prag. 1933; *uő.*: Die Lessing Legende. Berlin. 1963; *H.L. Mikoletzky*: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Wien. 1967; *H. Holborn*: Deutsche Geschichte in der Neuzeit. München–Wien. 1970; *I. Mittenzwei*: Über das Problem des aufgeklärten Absolutismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1970; *G. Schilfert*: Deutschland, 1648–1789. Berlin. 1962; *F. Wagner*: Europa im Zeitalter des Absolutismus. München. 1959;
- M. Beloff*: The age of Absolutism, 1660–1815. London. 1954; *R.W. Harris*: Absolutism and Enlightenment, 1660–1789. London. 1964; *P. Gay*: The Enlightenment. New York. 1969; *W. Blanning*: Joseph II and Enlightened Despotism. London. 1970; *Kosáry Domokos*: Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle. 1976/4.
15. *V.P. Volgin*: A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a 18. században. Bp. 1967. 9–14.
16. Az orosz felvilágosult abszolútizmus történetéhez: *I.A. Fedoszov*: Proszvescsonnij abszolútizm v Rosszii. Voproszi isztorii. 1970/9; *I.A. Buligin – J.I. Indova – A.A. Preobrazsenszkij – Ju. M. Tyihonov – Sz. M. Troickij*: Nacsalnij etap geneziszja kapitalizma v Rosszii. Voproszi isztorii. 1966/10; *M. P. Pavlova – Szilvanskaja*: K voproszu ob oszobennosztyah abszoljutyizma v Rosszii. Isztorija SzSzSzR. 1968/4; *A.L. Sapiro*: Ob abszoljutyizme v Rosszii. Isztorija

SzSzSzR. 1968/5; *A.M. Davidovics – A.A. Pokrovskij*: O klasszovoj szucsunosztyi i etapah razvityija russzkovo abszoljutyizma. Isztorija SzSzSzR. 1961/1; *Sz. M. Troickij*: O nyekotorih szpornih voproszah isztorii abszoljutyizma v Rosszii. Isztorija SzSzSzR 1060/3; *uő.*: Rosszija v XVIIIveke. M. 1982;

W. Küttler: Lenins historisch – politische Konzeption des russischen Absolutismus. JGSLE. Bd. 14/1. 1970; *uő.*: Gesellschaftliche Voraussetzungen und Entwicklungstyp des Absolutismus in Russland. JGSLE. Bd. 13/2. 1969; *F. Engels*: Die auswärtige Politik des russischen Zarentums. Marx–Engels Werke. Bd. 22. Berlin. 1963; *E. Donnert – P. Hoffmann*: Zur Frage der wissenschaftlichen und sozialen Grundlagen des Absolutismus in Russland. ZfG. XIV. 1966/5; *P. Hoffmann*: Entwicklungsetappen und Besonderheiten des Absolutismus in Russland. JGSLE. Bd. 14/2. 1970. 107–137; *A. Ja. Awrech*: Der Absolutismus und seine Rolle bei der Herausbildung des Kapitalismus. Sowjetwissenschaft-Gesellschaftwissenschaft. Beiträge. 1969/2; *C. Grau*: Probleme des Absolutismus in Russland 17. und 18. Jh. Wissenschaftliche Beiträge für die Geschichtslehrer. 5. Berlin. 1969; *ifj. Barta János*: A felvilágosult abszolútizmus. AUD. KLTE. Debrecen. 1976. 3–30; *Niederhauser Emil*: Az orosz felvilágosodott abszolútizmus kérdésehez. AUD. KLTE. Debrecen. 1964; *uő.*: Az orosz felvilágosodás. Bp. 1966.

17. Izbrannije proizvegyenyija russzkih miszlityelej vtoroj polovini XVIII veka. (Vsztputyelnaja sztatyja: *I. Ja. Scsipanov*). t. 1. Moszkva. 1952. 5–87.
18. Az orosz felvilágosodás (szerk.: *Niederhauser Emil*). Bp. 1966. 61–14.
19. *C. Grau*: Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch-russischen Beziehungen in den sechziger-siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Berlin. 1979/2, S. 83–98.
20. *E. Donnert*: Zur Verbreitung bürgerlicher Wissenschafts – und Gesellschaftslehren an der Universität Moskau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Berlin. 1979/2, S. 25–35.
21. *G.P. Makogonenko*: Nyikolaj Novikov i russzkoje proszvescsenyije. Moszkva–Leningrád. 1952. 68–74; Isztorija russzkoj zszurnalisztyiki XVIII veka. (redaktor: *P.N. Berkov*). Moszkva – Leningrád. 1958; Hresztomatyija po russzkoj lityerature XVIII veka. (red. *A.V. Kokorjev*). Moszkva. 1965.
22. Izbrannije proizvegyenyija... 18–22.
23. *uo.* 411–661.
24. *E. Donnert*, 30–32.
25. Izbrannije proizvegyenyija ... 187–335.
26. I.A. Tretyakov tevékenységéhez: Izbrannije proizvegyenyija... 3335–362.
27. *uo.* 87–110; *E. Donnert*, 26–27.
28. Izbrannije proizvegyenyija... 111–186.
29. *uo.* 363–386.
30. *uo.* 387–396.
31. *uo.* 105–186.
32. *M.M. Strange*: Demokracyicseszakaja intelligencija v Rosszii XVIII veka. M. 1965; *M.D. Kurmacseva*: Kreposztnaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. M. 1983.

33. *G.P. Makogonenko*: N.I. Novikov i russzkoje proszvescsenyije XVIII veka. M.-L. 1952; *A.V. Zapadov*: Russzkaja zszurnalisztyika XVIII veka. M. 1964; *uő.*: P.N. Berkov: Isztorija russzkoj zszurnalisztyiki XVIII veka. M.-L. 1958;
34. *D.Sz. Babkin*: A.N. Ragyiscsev. M. 1966; P.N. Berkov: Nyekotorije szpornije voproszi szovremennovo izucsenyija zsziznyi i tvorcsestvva A.N. Ragyiscseva. Szbornyik „XVIII vek”. t. 4. M.-L. 1959. 172–206; *A.I. Sztarcev*: Ragyiscsev v godi „Putyesesztvija”. M. 1960; *L.B. Szverlov*: A.N. Ragyiscsev. M. 1958.
35. *A.I. Markovics*: Predlozsenyija o szozive Komisszii dlja szosztavlenyija projekta novovo Ulozsenyija. Zapiszki imperatorszkovo Odesszkovo obscsesztva isztorii i drevnosztyej. Odessza. 1896. *G. Sacke*: Adel und Bürgertum in der Gesetzgebenden Kommission Katharinas II von Russland. JfGO. 1938/3. 408–417; *uő.*: Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II. JfGO. 1940/1.
36. *A.V. Florovszkij*: Szosztav Zakonodatyelnoj Komisszii 1767 goda. Odessza. 1915. 7.
37. *A.I. Bibikov*: Isztorija Jekatyerinszkoi Zakonodatyelnoj Komisszii. Odessza. 1910. 84–87.
38. *V.O. Kljucsevszkij*: Kursz rosszkoj isztorii. 5. M. 1940. 86–88.
39. Uo. 91–93.
40. uo. 76.
41. uo. 78–79.
42. uo. 76–77.
43. uo. 78.
44. *G. Sacke*: Die Gesetzgebende Kommisszion, 143.
45. *Perényi József – Dolmányos István*: A Szovjetunió története. I. Egyetemi jegyzet. 172.
46. *M.A. Lapinszkij*: Novije dannije dlja isztorii Komisszii o szocsinyenyii projekta novovo Ulozsenyija. Zszurnal Minyisztersztva Narodnovo Proszvescsenyija. Szankt-Petyerburg. 1887. knyiga 7.
47. *V.O. Kljucsevszkij*, 89.
48. *A.V. Florovszkij*, 8.: A. Popov ribnyinszki delegátus felszólalása: „A nemesség csak azzal kereskedhet, amit saját birtokán megtermel”.
49. *V.O. Kljucsevszkij*, 100.
50. *E. Donnert*: Mihail Scerbatov als politischer Ideologe des russischen Adels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfSl. 1973. H. 4.
51. *M. Raeff*: State and Nobility in the Ideology of M.M. Scherbatov. American Slavic and East European Review. 1960. vol. XIX. N. 3.
52. *V.O. Kljucsevszkij*, 99.
53. Szbornyik „Russzkoje Isztoricseszkoje Obscsesztvo” (röv.: SzRIO). t. 4. 205.
54. *V.O. Kljucsevszkij*, 99.
55. Zapiszki Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg. 1907. 212.